

Розділ I

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.81) "17"

*Віктор Атаманенко***ПІВДЕННОВОЛИНСЬКІ МАЄТНОСТІ Я.ОСТРОЗЬКОГО
У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII СТ.**

Стаття присвячена дослідженню стану південноволинських володінь однієї з найпотужніших магнатських родин – князів Острозьких у першій чверті XVII ст. В його основу покладено документи статистичного характеру, в першу чергу, "Інвентар подільських маєтностей Я. Острозького" 1615 р.

Комплекси джерел, що стосуються окремих маєтків і маєтностей, належать до унікальних у структурі джерельної бази історії України XVI – першої половини XVII ст. У даному випадку йдеться, зрозуміло, не про сукупність джерел, у яких те чи інше володіння згадується – тут документи судово-адміністративних установ, якщо вони по тій чи іншій території збереглись більш – менш задовільно, дають у розпорядження дослідників певну, в тому числі і статистичну за характером, інформацію. Але в останньому випадку може йтися лише про сукупність джерел, що стосуються певної території, а не певного господарського комплексу; в цій сукупності документи описово-господарського характеру становлять незначену частину. Інша справа, коли йдеться про документацію, яка відклалася в результаті функціонування господарських одиниць.

Специфіка формування та існування маєтностей безпосередньо мала наслідком здебільшого нетривкий характер документальних комплексів, що їх обслуговували: первинні комплекси частинами чи повністю входили до інших, вторинних, третинних і т.д. та, зрештою, часто служили джерелом формування комплексів (архівів) дослідницьких. Звідси – розпорошеність документів, котрі первісно існували як єдина сукупність, між різними на сьогодні колекціями та фондами архівів і рукописних відділів. Так, документи, що відносять до володінь кн. Острозьких, входять до складу різних збірок – Сангушків, Любомирських, Радзимінського, Жевуських тощо.¹ Саме в них відклалась чи не найважливіші з точки зору вивчення

соціально-економічних аспектів історії України XVI – XVII ст. документи – джерела описово-облікового (статистичного) характеру, серед яких першість з т.з. вірогідності, обсягу інформації територіального охоплення тощо, належить тим, що відносяться до доменальної документації. Саме до такої категорії історичних джерел належить “Інвентар подільських маєтностей ... Януша Острозького”, створений у березні 1615 р.² Подібні документи не є винятковими для магнатських архівів, в т.ч. і стосовно південноволинських маєтків родини Острозьких та їх спадкоємців. Оскільки найважливішою з точки зору характеру інформації “Інвентаря” 1615 р. є наявність кількісних даних, що стосуються різних сторін господарського життя (статистичний чи парастатистичний характер), то необхідно з методологічної точки зору вимогою до його використання в історичних дослідженнях є залучення інших подібних джерел, створених у різних обставинах і відмінних за походженням.

Терміни “статистичні” та “парастатистичні” за характером, вжиті вище, орієнтовані, в першу чергу, на виділення найбільш суттєвої риси “Інвентаря” та близьких до нього функціонально джерел. Вони не є усталеними для XVI – XVII ст. і вимагають спеціального розгляду. За даних обставин вважаємо, що, очевидно, більш прийнятним є визначення таких джерел, як документів, щодо яких можливе статистичне використання.³ Як такий, “Інвентар” містить важливі, часто виняткові, свідчення з різних сторін життя південно-східної Волині початку XVII ст.

Незважаючи на досить значну літературу, так чи інакше, частково чи повністю, присвячену волинським володінням Острозьких, починаючи з виявлення та введення до наукового обігу дільчого акту 1603 р.⁴, господарська діяльність навіть найвідомішого з представників цієї родини – кн. Василя-Констянтина – перебуває у первісному дослідницькому стані⁵ і чи не найгіршою є ситуація якраз щодо південно-східної Волині, де якраз і знаходились описані в “Інвентарі” волості. Фактично єдиним дослідником, що спеціально (і ґрунтовно) займався даним регіоном щодо зазначеного періоду, був О.І.Баранович⁶. Саме йому належить заслуга залучення до дослідження південноволинських магнатських латифундій парастатистичних джерел – люстрацій, поборових реєстрів, тарифу подимного, інвентарів – виявлених ним та відомих з праць і публікацій попередників. Але довести свою справу до логічного завершення вчений не зміг, а згодом був змушений її скоригувати.⁷ Тим не менш, дослідження О.І.Барановича (як і залучені ним джерельні дані) є свого роду відправною точкою вивчення господарського розвитку південноволинських володінь Острозьких.

Сам “Інвентар” до проведення конкретно-історичних досліджень майже не залучався, хоч був відомий історикам. Незважаючи на різноманітність інформації, він був використаний відомим українським істориком І.Д.Бой-

ком лише для визначення забезпечення фільварків худобою та птицею і диференціації населення.⁸ Джерелозначої характеристики “Інвентаря” взагалі в українській історичній науці дано не було.

Поряд із різноаспектністю та характером інформації “Інвентаря” чи не найбільше його значення як історичного джерела пов’язане із часом створення. 1615 р. видається найзручнішим, найоптимальнішим з точки зору дослідження соціально-економічних проблем південної Волині. Справа в тому, що на цей регіон чи не найбільше, порівняно з іншими частинами Волинського воєводства, впливали татарські напади. Час створення “Інвентаря” відділяє від попереднього нападу майже 20 років (1593, 1595, 1596 рр.)⁹. На той же час припадають і події козацьких повстань (південноволинський Остропіль у ряді випадків був резиденцією С.Наливайка), які навіть при повазі їх учасників до В.-К.Острозького не могли не супроводжуватися спустошеннями і втратами населення. Незважаючи на регулярність нападів на українські землі у першому 20-річчі XVII ст., Волинь вони до 1616-1617 рр. не зачіпали; напади ж 1616-1617 рр. стали чи не найспушливішими для Волині у пер. пол XVII ст.¹⁰. Таким чином, “Інвентар” певною мірою підсумовує результати за, можливо, найтриваліший період спокійного життя Волині у XVI-XVII ст. Зрозуміло, що 20-річчя спокійного життя дало можливість не лише відбудувати зруйноване й спустошене, але й наростити господарський потенціал, залюднити регіон, створити нові населені пункти, розвинути фільваркове господарство, формувати систему земельних надань та орендні відносини тощо. Можливості вивчення рівня загосподарення значно підвищуються завдяки наявності даних по південноволинських маєтностях Я.Острозького у тарифі подимного 1629 р.¹¹. Останній характеризує стан південної Волині, щонайменше через 3-5 та щонайбільше через 10 років після татарських нападів¹². У той же час, характеристика тарифа, дана О.І.Барановичем, підвищує результативність порівняння його даних із свідченнями “Інвентаря”, оскільки тариф фіксував також новоосади, погорілі та спустошені села.¹³.

Виходячи із вищесказаного, навіть апріорно, без конкретного аналізу “Інвентаря” можна говорити, що в ньому знайшла відображення своєрідна вершина господарського розвитку південноволинських маєтків Острозьких. Це було результатом чи не найдовшого періоду мирного життя в регіоні. Наступним подібним періодом можна приблизно вважати 1625-1640 рр., на який якраз і припадає створення першого тарифу подимного та ряду інвентарних описів.

В “Інвентарі” 1615 року описано Костянтинівську (Старокостянтинівську), Шульжинську (Сульжинську), Красилівську, Базалійську та Степанську волості Я.Острозького (остання була описана у 1614 р.). Відтак, з волинських волостей князя відсутні описи Дубенщини та Острожчини. Мож-

ливо, він не був доведений до кінця. Незважаючи на це, в “Інвентарі” присутня більшість волинських володінь Я.Острозького. Орієнтація на всебічний облік усіх складових частин його розлогих володінь свідчить про обліково-господарський, в першу чергу, характер документа. Але ще одним з призначень “Інвентаря” було, очевидно, завдання взяти на облік і описати військовий потенціал волостей – замки, запаси зброї та продукти харчування, рівень втягнення населення до потреб оборони, що, не в останню чергу, залежало від стану залюднення і загосподарення, а також визначити категорії населення, на яке безпосередньо покладались військові обов’язки (шляхта – клієнти, слуги, бояри, татари, побережники тощо) та зафіксувати його кількість. Дана обставина разом із часом сворення “Інвентаря” між сеймовим дозволом (1609 р.) і створенням устави (1618 р.) Острозької ординації дають підстави пов’язати його і з цією проблемою. Можливо, саме через це “Інвентар” і не був завершений описами найважливіших маєтностей не лише Я.Острозького, а й усього цього князівського роду.

“Інвентар подільських маєтностей Я.Острозького” є великим за обсягом документом, сформованим у книгу; при цьому, в ній наявні порожні та пропущені аркуші. Послідовність описання “подільських” волостей така: Шульжинська (арк. 1-14), Костянтинівська (арк. 15-53), Красилівська (арк. 54-68) та Базалійська (арк. 69-106 зв.). Схоже, “Інвентар” було складено як суму окремих описів, створених приблизно одночасно, але, очевидно, різними особами. Про це можуть свідчити дати, вказані при описанні Шульжинської і Красилівської волостей – відповідно 26 та 21 березня 1615 р. За такий короткий термін виконати всі необхідні роботи по описанню маєтків однією особою чи й однією групою було навряд чи можливо. На підтвердження цієї думки може свідчити і послідовність об’єднання окремих описів у “Інвентарі”: спочатку до нього включено описання, створені пізніше, а опис Степанської волості, останньої в ньому, взагалі датується 1614 р.¹⁴. Очевидно, можемо зробити висновок про значну підготовчу роботу та залучення до неї, як і до самого описання, необхідної кількості осіб. Відтак, враховуючи розміри південноволинських волостей Я.Острозького, можемо вважати “Інвентар” описом одномоментним. Крім того, подібний документ не міг бути створений без опори на тривалу практику і добре налагоджену систему ведення внутрішньогосподарської облікової документації. Вони тим більше були потрібні, якщо врахувати, по-перше, значне поширення фільваркового господарства в описуваних маєтностях та, по-друге, передачу значної частини маєтків (особливо у Костянтинівській волості) шляхті-клієнтам князя на умовах відбуття служби у надвірному війську та утримання з частини прибутків відповідних “почтів”.

Процедура складання “Інвентаря”, його “внутрішній”, доменіальний характер та завдання, що при цьому ставилися, можуть бути достатньою

підставою для високої оцінки вірогідності його інформації. На користь такого висновку свідчить також загальна джерелознавча характеристика високого рівня вірогідності і репрезентативності інвентарних описів¹⁵. Аналіз свідчень “Інвентаря” також підтверджує його значний інформаційний потенціал.

Основою формування південноволинських володінь Острозьких була, головним чином, давня Кузьминська волость. За останню третину XVI-поч. XVII ст. вона реорганізовується та встановлюється відповідна система взаємозв'язків між окремими волостями. Знайшло це відображення і в зміні “ієрархії” волостей та їх центрів. Територія Кузьминської волості стала основою створення Костянтинівської та Красилівської; Красилів, що з початку XVI ст. був її центром, поступається на його кінець цим Костянтинову. На поч. XVIIст. Красилів зменшує площу околиць за рахунок передачі ряду населених пунктів до складу Костянтинівщини. До останньої входило і містечко Кузьмин, характеристики якого на 1615 р. були найбільш “аграрними” порівняно з іншими містами. На нашу думку, нестабільність складу волостей, створених на базі Кузьминської, може бути пояснена цілеспрямованими діями В.К.Острозького, метою діяльності якого було покращення обороноздатності і загосподарення краю та подолання особливостей місцевого устрою, який тривалий час спирався на кузьминських бояр, котрі усвідомлювали себе і сприймалися місцевою людністю, підданими цих же бояр, як основа збройної сили в боротьбі з татарськими нападами та, відтак, провідною місцевою верствою. Створення і розбудова магнатських латифундій мали на меті не лише збільшення прибутків, але й створювало умови до узалежнення шляхти через надання маєтків, залучення до управління, службу при дворі¹⁶, але для півдня Волині мало спиратись на підпорядкування місцевого боярства.

Виходячи з цього, стає більш зрозумілим значення Константина в історії південно-східної Волині др.пол. XVI-пер.пол. XVII ст. При всій його величезній ролі у справі оборони краю¹⁷, можна говорити не стільки про військову, скільки про соціальну вагу цього міста у процесі магнатської колонізації півдня Волині. Адже тільки спираючись на “нетрадиційний” центр, можна було мати більше шансів досягти підпорядкування таких значних, чимось близьких за характером життя до “козацьких”, обширів, хоч і з традиційними (волинськими) ієрархічними орієнтирами (нагадаємо, як починався конфлікт між козаками Косинського і Острозькими). Зрозуміло, що не останню роль для місцевої людності відігравали заслуги не одного покоління Острозьких у боротьбі з татарами. “Боярська” Кузьминська волость не могла забезпечити надійної оборони, як не могла вона і повністю інтегруватись в нову з середини 16 ст. структуру українського ~~чи ж не в бік отска~~ держави, без чого не було б через силу суттєвих відмінностей навіть із сусідньою ~~чи ж не в бік отска~~ центральною Волиню¹⁸.

Підтримуючи певною мірою народну колонізацію, але не маючи можливості забезпечити її надійний захист, боярство підготувало прихід нової сили на південь Волині – Кременецький повіт можна, очевидно, вважати регіоном з найбільшим поширенням латифундій.

Соціальний характер перебудови, здійснюваної В.К.Острозьким, важко простежити в деталях за браком джерел. Але, порівнюючи дані люстрації 1545 р. та поборового реєстру 1583 р., О.І.Баранович відзначив наявність майже по всіх селах власників у першому та майже повну їх відсутність у другому випадку¹⁹. Цей процес супроводжувався інтенсивним розвитком міст та створенням іншої системи оборони. На час створення “Інвентаря” остання опиралась на почти, що виставлялись шляхтою-слугами (звідси – роздача їй досить значної кількості маєтків), та міста. Так, до війська Я.Острозького виставлялось з волості Шульжинської 11 гусар, 11 п'ятигорців, 8 листовних бояр, 12 побережників, 26 чемерисів, 14 гайдуків; з Костянтинівської – 54 гусари, 106 п'ятигорців, 20 татар, 26 побережників, 20 чемерисів, 32 путних бояр (служок), 7 листовних татар, 34 гайдуки, 26 служебних гайдуків; з Красилівської – 15 гусар, 14 п'ятигорців, 3 побережники, 9 чемерисів, 24 замкових слуги, 27 гайдуків; з Базалійської – 35 гусар, 5 п'ятигорців, 15 чемерисів, 20 гайдуків²⁰. У посесії шляхти-слуг перебували 6 із 16 маєтків Шульжинської, 46 із 69 Костянтинівської, 12 із 16 Красилівської, 27 із 38 Базалійської волостей. Таким чином, більшість маєтків – 91 із 139 чи трохи більше 65% – безпосередньо забезпечували військові потреби. Диференційованим був підхід до якості почтів, які виставлялись шляхтою різних волостей. Так, п'ятигорці (легка кіннота) значно переважали гусарію (важка кіннота) по Костянтинівщині, дещо поступались по Красилівщині та значно поступались (в 12 разів) по Базаліївщині. Відтак, можна говорити про вплив розташування волостей відносно татарських шляхів на характер почтів та роль, яка відводилась шляхті в обороні краю. За винятком Шульжина, помітна певна залежність якості шляхетських почтів від розмірів наданих їм маєтків: так, середнє співвідношення величини ужинку до кількості виставлених вершників дорівнює по Костянтинову – 94, по Красилову – 100, по Базалії – 151.

Прискорений розвиток міст у регіоні також мав однією з причин потреби оборони. З врахуванням даної обставини, варто згадати заходи ще В.К.Острозького: заснування і розбудова Костянтинова на місці с.Коліщинці (1561 р.), Суража і Базалії (1579 р.), Острополя (1580 р.) та одержання локації на магдебурзькому праві для Костянтинова, Суража і Базалії²¹. Зміни в ієрархії, значенні та вазі південноволинських міст Острозьких знайшли завершення вже в XVII ст., коли більша чи менша їх цілісність та взаємозв'язаність була розірвана поділом 1603 р. Найбільші за розмірами і торгово-ремісничим значенням Костянтинів і Остропіль відійшли до різних

власників. Увага саме до південноволинських міст знайшла відображення і в джерелах – поборових реєстрах і тарифі подимного 1629 р. Згідно з їх даними, “лідерами” серед волинських міст Острозьких були у 1570 р. Дубне, Костянтинів (майже одразу після заснування) та Степань (даних по Острогу немає); у 1577 р. – Костянтинів, Остріг, Степань; у 1583 р. – Остропіль, Костянтинів, Дубно, Остріг, Степань; у 1589 р. – Остріг, Степань, Костянтинів, Дубно (всі, до речі, відійшли Я.Острозькому), у 1629 р. – Остріг, Остропіль, Полонне, Степань, Костянтинів, Дубно²². На 1629 р. помітно зріс і Красилів, який вже може бути віднесений до середніх міст. У південноволинських маєтках Острозьких помітна вага належала переробці сільськогосподарської продукції, оскільки можливості її вивезення на продаж були порівняно обмежені через віддаленість від головних осередків торгівлі збіжжям та більшу загрожуваність з боку татар. Підтвердженням цього є суми сплати чопового у 1589 р., яка складає по повітових центрах 500 (Луцьк і Володимир) і 300 (Кременець) злотих, а по південноволинських містах Острозьких не на багато менше – 400 (Костянтинів), 280 (Базалія), 275 (Остропіль), 80 (Красилів) злотих. “Головні” ж Остріг та Дубно сплачували відповідно 200 та 100 злотих²³. З наведеного ряду випадає Базалія. Причина полягає, очевидно, у розмірах цієї волості, другої після Костянтинівської, і, відтак, наявності для міста значного ринку збуту та надходження необхідної сировини. У той же час ця волость знаходилась, так би мовити, в тилу решти південноволинських і київських маєтностей Острозьких та була ними прикрита від татарських нападів – наскільки цей захист у різний час був надійним, справа інша. Саме ця обставина, на нашу думку, визачила перетворення Базалії та дворів і фільварків волості на своєрідну південноволинську “комору” (шпихлір) якщо не В.К.Острозького, то його сина Януша. На користь цієї точки зору можуть служити дані “Інвентаря” про кількість збіжжя урожаю попередніх років, що зберігалось у фільварках та осередках різних волостей. Складності із збутом збіжжя – наявність його залишків із старого врожаю – фіксуються у всіх південноволинських волостях, але можуть бути пояснені також потребами створення певних запасів, орієнтованих як на господарські, так і на військові завдання, оскільки стосувались лише нового врожаю 1614 р. та рідше – 1613 р. І лише у маєтках Базалійщини можна зустріти збіжжя урожаю 1612 р., а то й 1611 р., причому, у досить значній кількості та ширшій порівняно з іншими волостями номенклатурі (ячмінь, овес, просо, пшениця, горох). Саме з Базалійської волості найлегше було спровадити згодом зерно до Кременця і Дубна, на Поділля і до галицьких маєтків Острозьких (Тернопіль і далі) та, зрештою, в разі потреби, на Київщину і Брацлавщину.

З різних причин, не в останню чергу через татарські спустошення, південноволинські волості Острозьких перебували у стадії постійного формування

– кількість населення і рівень загосподарення змінювались, а чисельність населених пунктів не була стабільною. Підрахунки в даному випадку утруднюються змінами посесорів, наданні статусу новоосад чи слобід, змінами назв. “Відбудовний” характер і складності фіскального обліку в розлогих латифундіях мали наслідком неповноту фіксації населених пунктів у поборових реєстрах та, меншою мірою, у тарифах подимного; більш вірогідними у цьому плані є документи внутрішньогосподарського обліку. Найбільшу кількість сільських поселень фіксує дільчий акт 1603 р. – 148; “Інвентар” вказує на 136, а тариф 1629 р. – 121 населений пункт. Кількість сіл на 1583 р. набагато менша (73), що пов’язано як із звільненням мастків Острозьких від побору через спустошеність, так і з загальною тенденцією скарбових документів до применшення кількості оподаткованих одиниць. Найбільший із наведених показників, що знайшов відображення у дільчому акті, пов’язаний, очевидно, із прагненням якомога повнішої фіксації не лише існуючих поселень, а й незаселених селищ та урочищ, які в майбутньому не обов’язково заселялись. У цьому випадку дані за 1615 р. можна вважати найбільш близькими до реального стану речей, особливо з врахуванням 20-річного періоду спокійного побуту на Волині. Навіть при врахуванні можливих неточностей “Інвентаря” щодо кількості поселень та населення, господарські показники на 1615 р. можна вважати реальними як на цей час, так і на 40-і рр. XVII ст., а, можливо, найвищими аж до середини XVIII ст.

Поряд із зникненням окремих населених пунктів тривав процес створення нових сіл чи зміни ними статусу (Севрюки 1615 р. та 1629 р. замість Волиці Севрюкової 1603 р., Волиця Берекуха (осаджувана п.Берекухою) 1615 р., Верхняк 1629 р. замість, очевидно, Митинців п.Верхняцького 1615 р., Чемериси 1629 р. тощо). На доволі високий рівень відновлення людського і матеріального потенціалу південноволинських областей вказує невелика кількість пусток у 1615 р. Так, по Шульжинській волості їх 6, по Костянтинівській – 62 (в тому числі 7 спалених селянських господарств), по Красилівській – 6 (в тому числі 3 в самому місті), по Базалійській – 11. Це становить відповідно 1,5%, 4%, 0,8%, 1,2% при середньому показнику 2,5% (дані стосуються тільки сільського населення). Порівняння свідчень “Інвентаря” та тарифу подимного по кількості сільського населення показує його зменшення за 1615-1629 рр. за винятком Красилівської волості, що пов’язано, очевидно, із переведенням ряду її населених пунктів до складу волості Костянтинівської. Кількість сільського населення була більшою у 1615 р. порівняно з 1629 р. по Шульжинській волості у 1,54, по Костянтинівській – у 1,62, по Базалійській – у 1,59 разів; по Красилівщині це співвідношення дорівнює 0,85.

Про вищий рівень залюднення у 1615 р. свідчить і те, що приблизно у 70% випадків збігу назв населених пунктів кількість населення в них у 1629 р. менша. Показником відновлення рівня залюднення може служити і

співвідношення кількості сільського населення до міського, оскільки під час татарських нападів набагато більше потерпали саме сільські райони. Це співвідношення відповідно в 1615 та 1629 рр. є таким: Шульжинська волость – 2,93 та 1,57, Костянтинівська – 2,4 та 1,47, Красилівська – 1,28 та 1,56, Базалійська – 1,97 та 1,38. Таким чином, у південноволинських маєтках Острозьких навіть за відносно спокійних часів частка міського населення була досить високою. Наприклад, більше 40 % міського населення у 1615 р. по Красилівській волості та біля 25 % по Шульжинській – найвищий на найнижчий показники. А після татарських нападів чи приблизно за 5 років після них питома вага міського населення була ще більшою. Спустошення, крім того, як видно із наведених співвідношень, “уніфікували” всі волості: розсіювання було на 1629 р. незначним, а на 1615 р. коливання показників досить значне.

“Інвентар” 1615 р. містить цінні свідчення, що характеризують рівень загосподарення південноволинських маєтностей Я.Острозького. Він, на нашу думку, найкраще відображається у розвитку фільваркового господарства. У розпорядженні дослідників немає джерел, які б зафіксували стан розвитку фільваркового господарства у південноволинських маєтках Острозьких до 1615 р. Дані дільного акту не можуть в даному випадку бути репрезентативними як через спустошеність, так і через відсутність інформації про належність маєтків шляхті-слугам. Як уже вказувалось, значна частина маєтків на 1615 р. перебувала у її посесії; у них, як правило, існували фільварки, оскільки вказувались розміри традиційно вирощуваного збіжжя. Із маєтків, які залишались у безпосередньому віданні князівської адміністрації, фільварки (навіть двори) існували далеко не в усіх. Кількість сіл, що обслуговували один князівський фільварок, була різною для різних волостей і дорівнювала у Шульжинській – 5,5 (2 фільварки), у Костянтинівській – 3,4 (7 фільварків), у Красилівській – 1,5 (2 фільварки), у Базалійській – 1,8 (6 фільварків). Середній показник по володіннях Острозьких на 1620 р. з врахуванням даних “Інвентаря” по Степанській і Костянтинівській волостях дорівнює 2,27²⁴. Порівняння наведених вище даних показує різний рівень поширення фільваркового господарства у замкових селах південноволинських волостей Я.Острозького.

Не в усіх відданих у посесію маєтках існували фільваркові господарства: на 91 такий маєток припадав 71 фільварок. В усіх випадках питома вага фільварків в маєтках шляхти-слуг була вищою порівняно із селами замковими. Пов'язано це було з необхідністю плати слугам та забезпеченням можливостей виставляти відповідні почти. У той же час широка роздача маєтностей у посесію сприяла прискоренню відбудови господарств, а також поширенню фільварків.

Найбільшими господарськими комплексами були: Шульжин, до фільварку якого належало 8 сіл, Кузьмин, на який працювала п'ята частина князівських сіл волості (5 сіл) та Бутовці (4 села). Але якщо останній був територіально компактним, то перші два включали до свого складу значно віддалені населені пункти. Фільварки посесорів такими не були і у виняткових випадках спиралися на два села (Чернятин, Черленівці, Чепелівка). Найбільші з шляхетських господарств давали урожай збіжжя до тисячі кіп в одному полі при загальному середньому показнику для них – 341 копа. Середній ужинок по волостях (фільварки посесорів) був нижчим за останній для Шульжинської (біля 270) та Базалійської (близько 312) волостей і вищим для Костянтинівської та Красилівської волостей (відповідно 360 та 370), що, можливо, пояснюється ризикованішим характером господарювання в останніх.

Якщо параметри шляхетських фільварків у “Інвентарі” включають розміри ужинку, кількість ставів, млинів та корчем, число та категорії підданих, то щодо господарств, підпорядкованих князівській адміністрації, вони ширші і повніші. Крім даних про населення, описання замкових фільварків містять вказівки про ужинок за різні роки, розміри засіву, кількість обмоченого збіжжя, забезпечення худобою та птицею, характеризують будівлі.

Із забезпеченням фільваркових господарств робочими руками на 1615 рік незначні проблеми якщо й існували, то їх потреби у земельних угіддях забезпечувались у південносхідній Волині повністю. Розміри господарств (фільварковий ареал), хоч і приблизно, можемо визначити з допомогою інформації “Інвентаря”, беручи за основу розміри засіву та ужинку. За нашими підрахунками, загальна площа князівських фільварків дорівнювала у Шульжинській волості 288, у Костянтинівській – 1003, у Красилівській 315, у Базалійській – 625 моргів (морг – 0,7 га). Щодо шляхетських фільварків ці дані матимуть відповідно такі величини: 480, 3990, 1110 та 1590 моргів. Відтак, загальний фільварковий ареал на 1615 р. становив близько 9400 моргів (трохи більше 6581 га). Площа шляхетських фільварків переважала князівські найбільше на Костянтинівщині та Красилівщині (майже в 4 та 3,5 рази), а найменше у Шульжинській волості (в 1,7 рази). Основна маса князівських господарств зосереджувалась уздовж р. Случ (7 фільварків), два лежали південніше, а решта (6), переважно базалійських, на лівому березі Случі. Виходячи з цього, можна зробити висновок про роздачу маєтків шляхті на найбільш загрожуваних від татар територіях, що мало сприяти швидшій відбудові господарства тут, а також про покладання на фільварки і підпорядковані князівській адміністрації двори оборонних функцій.

Наведена характеристика стану південноволинських володінь Я. Острозького у першій чверті XVII ст. не є вичерпною. Вона орієнтована на показ в основних рисах інформативних можливостей такого унікального,

але не достатньо використуваного в історичних дослідженнях історичного джерела, яким є “Інвентар” 1615 р.. Його свідчення придатні для вивчення рівня залюднення і загосподарення краю, категорій населення, деякі з яких відомі лише по даному регіону, міського життя, організації господарства і оборони тощо. Віддача “Інвентаря” значно зростає при залученні до дослідження близьких у видовому відношенні джерел як державного, так і приватного походження.

Примітки

1. Баранович О.І. З історії заселення Південної Волині: Спостереження над колонізацією і економічним життям волинського пограниччя ХУІ-ХУІІ ст. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С.14,16; Його ж. Панське місто за часів Польської держави (Ст.Костянтинів). – К., 1928. – С.10, 17; Його ж. Україна накануне Освободительной войны середины ХVІІ в.: Социально-экономические предпосылки войны – М., 1959. – С.48; Ковальский Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. работ. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С.113-137; Його ж. Документальные коллекции Радзимиńskiego и Оссолинського как источники по истории Волыни ХV-ХVІІ вв. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1978. – С.25-34; Його ж. Документальные источники по истории Великого княжества Литовского ХV-ХVІІ вв. в архиве Сангушек // Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов прибалтийских республик Союза ССР. Источниковедение. – Вильнюс, 1978. – С.35-41; Його ж. Документы архива Сангушко как источники по социально-экономической истории Речи Посполитой ХVІ – первой половины ХVІІ в. // Узловые вопросы советского славяноведения: Тезисы докладов и сообщений IX Всесоюзной научной конференции историков-славянистов (21-23 сентября 1982 г.). – Ужгород, 1982. – С.243-244; Його ж. Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України. // Архіви України – 1983. – №3. – с.60-63; Його ж. Острожский инвентарь 1654 г. // Исследования по историографии и источниковедению отечественной истории ХVІ-ХХ вв.: Межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1990. – С.32-40; Його ж. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // Матеріали ІV науково-краєзнавчої конференції “Острів на порозі 900-річчя”. – (Острів), 1993. – С.65-74; Długoż J. Latufundia Lubomirskich w ХVІІ wieku: Powstanie-rozwyj-podziały.-Opole, 1997. – S. 39,40; Гісцова Л.Д. До історії родових і особистих фондів землевласників Правобережної України ХVІ – ХХ ст. // Українське архівознавство: Історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (10 – 20 листопада 1996 р.). – К., 1997. – Ч.1. – С.101-106; Сухих Л. Документи з родових архівів магнатів і шляхти Волині та Правобережної України у колекціях ЦДІА України: Історія, склад, стан науково-довідкового апарату та перспективи його розвитку // Там само. – Ч.2. – С.90-96.

2. Львівська Наукова Бібліотека НАН України. – Відділ рукописів. – Ф.91 “Фонд Радзимиńskiego”. – Од. зб. 39/1-1.
3. Крикун М.Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1970. – Вип. 1. – С.115.
4. Див.: Ковальський Н.П. Острожский инвентарь... – С.39-40.
5. Ворончук І. Цей невловимий для істориків князь Острозький. – Рец. на: Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogsky (1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziem woluńskichj. – Toruń, 1997. – 288 s. // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – Вип.2. – С.42.
6. Баранович О.І. З історії заселення...; Його ж. Панське місто...; Його ж. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки. – М., 1950. – С. 198-232; Його ж. Новый город Западной Украины XVI в. (Основание Старокопачини) // Ученые записки института славяноведения. – М., 1951. – Т. III. – С.236-263 та ін; Юркова О. Дослідження О.І.Барановичем магнатського господарства Волині XV-XVIII ст. на терені науково-дослідної кафедри історії України в Києві (1924-1930 рр.) // Український історик. – 1996. – №1-4. – С.314-318; Її ж. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924-1930рр.). – К., 1999. – С.285-287.
7. Юркова О. Дослідження О.І.Барановичем... – С.316.
8. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – С.145-146, 288.
9. Баранович О.І. З історії заселення... – С.14-15. Його ж. Новый город... – С.254; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1962. – Т.VIII. – Cz.1. – S.4.; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogsky... – S.186.
10. Horn M. Op.cit. – S.22; Brechunenko W. Kozaczyzna ukrainna wobec kwestii obrony granic Rzeczypospolitej przed najazdami tatarskimi w pierwszej połowie XVII stulecia // Prace naukowe wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. – (Częstochowa), 1998. – z.V. – Seria: Zeszyty Historyczne. – S.37-43; Ворончук І. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокопачинську волость Волині // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.230-231.
11. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною. – К., 1930.
12. Баранович О.І. З історії заселення... – С.15; Його ж. Панське місто... – С.14; Horn M. Op.cit. – S.5-18, 22, 23, 37, 48; Brechunenko V. Op.cit. – S.46-49.
13. Баранович А.И. Население предстепной Украины... – С.204.
14. Львівська Наукова бібліотека... – Арк.110.
15. Баранович О.І. Залюднення України... – С.5; Його ж. Магнатское хозяйство на юге Волини в XVIII в. – М., 1955. – С.7; Кісь Я.П. Аграрні відносини в містах Руського і Белзького воєводств у XVI-XVII ст. // Питання соціально-економічної історії. – Львів, 1978. – Вип.14. – С.90; Исасвич Я.Д. Гродские и земские акты – важнейший источник по истории аграрных отношений в Речи Посполитой в XVI-XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1961 г. – Рига, 1963. – С.94; Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI-первой половины XVII века: Структура источниковой базы. – Днепропетровск, 1982. – С.21-22, 41-42.

-
16. Długosz J. Op. cit. – S.11.
 17. Баранович О.І. З історії заселення... – С.13; Його ж. Панське місто... – С.9.
 18. Його ж. З історії заселення... – С.10; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.67-72, 245, 249; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С.34-35.
 19. Баранович О.І. З історії заселення... – С.14
 20. Львівська Наукова бібліотека... – Арк.14, 33, 68, 106 зв.
 21. Kempa T. Op. cit. – S.183.
 22. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т.ХІХ. – S. 11, 18, 28, 37, 39, 43, 80, 82, 83, 128, 146, 149, 150, 158; Баранович О.І. Залюднення України... – С. 33, 34, 37, 39, 90, 97.
 23. Źródła dziejowe...S. 149, 153, 156, 158.
 24. Крикун М.Г. Чисельність населення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.// Вісник Львівського університету. – Львів, 1988. – Вип.24: З історії стародавності і середньовіччя. – С.79.

The article is devoted to research of the state of south-Volyn estate, which were the property of one of the most powerful magnate families – princes Ostroz'ky, in the first quarter of the 17 th century. The article is based on the statistical documents “The Inventory of J.Ostroz'ky's Podil estates” dated by 1615, in particular.
